

УДК 347.6:17.02(477)

Віталій Чернега,*канд. юрид. наук,
старший викладач кафедри публічного та приватного права
Київського університету імені Бориса Грінченка*

СПОСОБИ ВТІЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ В НОРМАХ СІМЕЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті виокремлено способи втілення принципу добросовісності в нормах сімейного права України. Проаналізовано норми Сімейного кодексу України, які встановлюють: вимогу добросовісної поведінки суб'єктів сімейного права; правила поведінки, які відповідають вимогам добросовісності; презумпцію добросовісності учасника сімейних правовідносин; спеціальні правові наслідки для учасника, який поводився добросовісно; спеціальні правові наслідки недобросовісної поведінки у вигляді санкцій або інших наслідків.

Ключові слова: добросовісність, моральні засади суспільства, презумпція добросовісності, принципи добросовісності.

Постановка проблеми. Сімейний кодекс України (далі – СК України) містить лише одне (єдине) пряме згадування про добросовісність (ч. 9 ст. 7). Проте цей морально-правовий принцип утілений в низці норм сімейного права, значення якого донині прагнуть збагнути як вчені, так і практики.

Аналіз останніх досліджень. Різні аспекти принципу добросовісності в цивільному праві досліджували такі вчені, як Н.С. Кузнецова, А.С. Довгерг, Є.О. Харитонов, Т.В. Боднар, С.І. Шимон, О.О. Бакалінська, О.В. Басай, В.Д. Примак, Д.Г. Павленко, Ю.А. Тобота та ін. Однак питання про те, як виражається в нормах сімейного права принцип добросовісності, докладно не вивчалось.

Метою статті є визначення способів вираження принципу добросовісності в конкретних інститутах та окремих нормах сімейного права.

Виклад основного матеріалу. Принцип добросовісності втілюється в нормах сімейного права України, але це зроблено в кілька способів. До першої групи належить практично лише положення ч. 9 ст. 7 СК України [1], яке прямо встановлює вимогу добросовісності, та відповідні положення цивільного законодавства, зокрема Цивільного кодексу України (п. 6 ч. 1 ст. 3, ч. 5 ст. 12, ст. 400 та ін.) [2], норми якого субсидіарно регулюють сімейні правовідносини відповідно до ст. 8 СК України.

До другої групи норм належить більшість тих положень СК України, які встановлюють

права та обов'язки учасників сімейних правовідносин відповідно до вимог добросовісності. Так, ідея добросовісності закладена в основі правила поведінки, встановленого ч. 1 ст. 30 СК України: наречені зобов'язані повідомити один одного про стан здоров'я. Українська законодавча позиція в цьому питанні полягає в тому, що наречені на засадах взаємної довіри, поваги та любові мають право вирішувати дошлюбні питання, серед яких взаємна обізнаність про стан здоров'я. Тому наречені проходять медичне обстеження добровільно, а їхня відмова від проходження такого обстеження не є перешкодою до реєстрації шлюбу.

Але приховування відомостей про стан здоров'я одним із наречених, якщо результатом цього може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, зумовлює негативні наслідки. Так, це може бути підставою для визнання шлюбу недійсним (ч. 5 ст. 30, п. 3 ч. 1 ст. 41 СК України). Приховування відомостей про наявність певного захворювання, яке несе вказані загрози, передбачає обізнаність одного наречених про наявність у нього такого захворювання та свідоме втаємничення цього факту, що не відповідає вимогам взаємної довіри, порядного поводження та дбайливого ставлення до майбутньої сім'ї та іншого з подружжя.

Наступним прикладом є положення ст. 31 СК України: особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій сто-

роні затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля (абз. 1 ч. 3); такі затрати не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховання нею, ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення (тяжка хвороба, наявність дитини, судимість тощо) (абз. 2 ч. 3).

До ухвалення Закону України «Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України» від 22 грудня 2006 р. [3] ст. 31 СК України йменувалась «Заручини» і згідно з нею особи, які подали заяву про реєстрацію шлюбу, йменувалися зарученими. Нині ж ст. 31 СК України має назву «Зобов'язання наречених у разі відмови від вступу в шлюб», у якій передбачені правові наслідки відмови наречених від укладення шлюбу.

Доцільно визначитися з термінологічно-понятійним апаратом ст. 31 СК України. Фахівці вказують на недовершеність терміносполучення «друга сторона», яке фігурує в абз. 1 ч. 3 ст. 31 СК України; зокрема, констатується, що під формулюванням «друга сторона» можна розуміти як другого з наречених, який поніс витрати на весілля, так й інших осіб, які здійснили витрати (батьки, родичі нареченого чи інші особи) [4, с. 112]. Разом із тим велике значення має, на нашу думку, твердження, що «в розумінні сімейного закону «другою стороною» може бути лише наречена або наречений» [4, с. 112]. На нашу думку, розглядати в контексті цієї норми поняття «друга сторона» в максимально широкому діапазоні не є виправданим. Адже це може призвести до різночитань і колізій у правозастосовній діяльності. Звідси пропонуємо абз. 1 ч. 3 ст. 31 СК України викласти в такій редакції: «Особа (наречена, наречений), яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати наречений (нареченому) затрати, що були нею понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля».

Термінологічну неточність також знаходимо в назві ст. 31 СК України, де йдеться про «відмову від вступу в шлюб», тоді як у змісті статті – про «відмову від шлюбу». На нашу думку, обидва варіанти не досить вдалі: вступити можна лише до того, що вже існує; так само «відмова від шлюбу» наштовхує на думку, що йдеться про поривання з тим, що вже належало особі. Через це вважаємо найбільш доцільним формулювання «відмова від укладення шлюбу».

Загальне правило, яке міститься в абз. 1 ч. 3 ст. 31 СК України, має винятки. Безпосередньо йдеться про вимоги абз. 2 ч. 3

ст. 31 СК України: затрати, що були понесені у зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля, не підлягають відшкодуванню, якщо відмова від шлюбу була викликана протиправною, аморальною поведінкою нареченої, нареченого, приховання нею/ним обставин, що мають для того, хто відмовився від шлюбу, істотне значення. До обставин, що мають істотне значення для того, хто відмовився від шлюбу, законодавець відносить: тяжку хворобу, наявність дитини, судимість тощо. Цей перелік не є вичерпним. Головна ж мета правила, передбаченого абз. 2 ч. 3 ст. 31 СК України, полягає в тому, що воно «є своєрідною санкцією проти недобросовісної особи (нареченої або нареченого), яка здійснила протиправну чи аморальну поведінку або приховала важливі для другого нареченого обставини свого життя» [4, с. 113]. Звідси висновок, що прихист із боку законодавця в змозі отримати особа (наречена, наречений), поведінка якої, з одного боку, узгоджується з відповідністю моральним засадам суспільства, а з іншого – є добросовісною.

На основі добросовісності повинні будуватися взаємини між подружжям. Так, дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин (ч. 1 ст. 55 СК України), тому дружина, чоловік діє добросовісно, якщо піклується про сім'ю, поважає інших членів сім'ї, взаємно сприяє іншому з подружжя в реалізації його інтересів тощо. Відповідно до ч. 1 ст. 59 СК України той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. Поведінка дружини чи чоловіка (власника майна) координується з добросовісністю, якщо кожен із них не лише сам володіє та користується своїм майном, але й ураховує інтереси всієї сім'ї, тобто є добропорядним господарем, піклується про забезпечення родинного побуту, сприяє іншому в реалізації його інтересів тощо.

Добросовісність є основою для формування прав та обов'язків батьків щодо дітей, що втілено в нормах СК України, які зобов'язують батьків піклуватися про дітей, а дітей – про батьків; турбуватися про інших членів сім'ї та родичів. Так, батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток (ч. 2 ст. 150); дитина, повнолітні дочка, син зобов'язані піклуватися про батьків, проявляти про них турботу та надавати їм допомогу (ч. 1 ст. 172); батьки зобов'язані дбати про збереження та використання майна дитини в її інтересах (ч. 1 ст. 177); внуки, правнуки зобов'язані піклуватися про своїх бабу, діда, прабабу, прадіда, а також того, з

ким вони проживали однією сім'єю (ст. 264); той із батьків, з ким проживає дитина, не має права перешкоджати тому з батьків, хто проживає окремо, спілкуватися з дитиною та брати участь у її вихованні, якщо таке спілкування не перешкоджає нормальному розвитку дитини (ч. 3 ст. 157). Турбота батьків про дітей, а повнолітніх дітей про батьків, бабусь, дідусів є звичайною вимогою доброї совісті, традиційною ознакою добропорядності в родинних стосунках.

Окремі норми СК України (третья група) встановлюють презумпцію добросовісності учасника сімейних правовідносин. Так, під час укладення договорів одним із подружжя вважається, що він діє за згодою другого з подружжя (ч. 2 ст. 65 СК України). Положення ч. 1 ст. 65 СК України зобов'язує подружжя розпоряджатися майном, яке є об'єктом права їхньої спільної сумісної власності, за взаємною згодою. Порушення одним із подружжя цієї вимоги свідчило б про його недобросовісну поведінку. У тому разі, коли не вимагається формального підтвердження згоди іншого з подружжя, поведінка того з них, який вчиняє договір зі спільним майном, вважається такою, що відповідає цій вимозі.

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 238 СК України усиновлення може бути скасоване за рішенням суду, якщо дитина страждає недомумством, на психічну хворобу, про що усиновлювач не знав і не міг знати на час усиновлення. Формула «не знав і не міг знати» вже традиційно застосовується як ознака добросовісної поведінки учасника правовідносин у разі, коли обізнаність про певний факт чи про обставини може змінити правову оцінку дій цього суб'єкта. У цьому разі поведінка усиновлювача узгоджується з добросовісністю, у зв'язку з чим законодавець охороняє його права.

Частина норм СК України (четверта група) прямо стимулюють добросовісну поведінку та визначають наслідки недобросовісності у вигляді санкцій за їх порушення або інших правових наслідків. У цій групі також можна виділити дві підгрупи норм. Перша встановлює особливі юридичні наслідки для учасника, що поведився добросовісно, які відрізняються від наслідків, установлених на цей випадок для недобросовісних учасників сімейних правовідносин: добросовісний учасник поставлений у вигідніше становище, порівняно з недобросовісним. Наприклад, за ст. 46 СК України особа, яка не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, має право: на поділ майна, набутого в недійсному шлюбі, як спільної власності подружжя; на проживання у житловому при-

міщенні, у яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти (як чоловік, дружина) відповідно до статей 75, 84, 86 і 88 СК України; на прізвище, яке вона обрала під час реєстрації шлюбу. Тоді як щодо особи, яка діяла недобросовісно, згідно зі ст. 45 СК України застосовуються негативні наслідки недійсності шлюбу та вказані можливості вона втрачає.

Інший приклад міститься в ч. 3 ст. 197 СК України: суд може звільнити платника аліментів від сплати заборгованості, якщо буде встановлено, що вона виникла внаслідок непред'явлення без поважної причини виконавчого листа до виконання особою, на користь якої присуджено аліменти. За загальним правилом заборгованість по аліментах стягується з платника аліментів; до того ж, може бути стягнуто й недодержку. У наведеному положенні закон звільняє від сплати заборгованості, яка утворилася з вини одержувача аліментів унаслідок непред'явлення ним без поважної причини виконавчого листа до виконання, тобто незалежно від поведінки платника, який поведився добросовісно.

Згідно з приписами СК України не можуть бути усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) особи, які були усиновлювачами (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями) іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним (було припинено опіку, піклування чи діяльність прийомної сім'ї або дитячого будинку сімейного типу) з їхньої вини (п. 4 ч. 1 ст. 212, 244, 256-2, 256-6 СК України). Тут ідеться про потенційних кандидатів в усиновлювачі, опікуни тощо, можливості яких у цій сфері сімейних правовідносин прямо залежать від їхньої добросовісної поведінки в минулому.

Друга підгрупа у цій групі норм встановлює негативні наслідки порушення учасником сімейних правовідносин вимог добросовісності. Прикладом може бути вже згадуване положення п. 4 ч. 1 ст. 41 СК України: шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований з особою, яка приховала свою тяжку або хворобу, небезпечну для другого з подружжя та (або) їхніх нащадків. Крім того, якщо під час реєстрації шлюбу один з подружжя приховав від другого з подружжя свою непрацездатність або тяжку хворобу, то відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 83 СК України рішенням суду його може бути позбавлено права на утримання від іншого з подружжя, навіть якщо він потребує матеріальної допомоги. Приховування інформації про такий стан здоров'я (наявність хвороби), який може призвести

до інвалідності того з подружжя, який хворіє, що зумовить обов'язок іншого повністю його утримувати, або може зашкодити іншому з подружжя та (або) майбутнім дітям, означає свідоме введення в оману іншого з подружжя, що суперечить вимогам добропорядності, добросовісності, наслідком чого є імовірність визнання цього шлюбу недійсним або відмови в наданні утримання.

Також шлюб визнається недійсним за рішенням суду в разі його фіктивності; фіктивним є шлюб, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя (ч. 2 ст. 40 СК України). Відповідно до закону шлюб є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у органі державної реєстрації актів цивільного стану (ч. 1 ст. 21 СК України). А державна реєстрація шлюбу має на меті забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також інтересів держави та суспільства (ч. 1 ст. 27 СК України). Таким чином, особа, яка укладає шлюб без наміру створити сім'ю, вводить в оману іншого з подружжя та вчиняє дії, які шкодять інтересам суспільства загалом. Такі дії не корелюються з вимогами добросовісності, тому такий шлюб визнається судом недійсним.

Подібні підходи до конструювання правових норм застосовано в ч. 2 ст. 236 СК України: усиновлення визнається недійсним за рішенням суду, якщо усиновлювач не бажав настання прав та обов'язків, які виникають у результаті усиновлення. А також у ч. 5 ст. 236 СК України: якщо одним із подружжя усиновлена дитина другого з подружжя, усиновлення може бути визнане недійсним за рішенням суду, якщо буде встановлено, що на момент усиновлення другий із подружжя не мав наміру продовжувати з ним шлюбні відносини. Так, в одній зі справ суд за заявою чоловіка визнав усиновлення недійсним, оскільки мати дитини не мала наміру створювати сім'ю з усиновлювачем дитини. Встановлено, що, не перебуваючи в шлюбі, молода жінка народила дитину, а згодом зустріла багатого літнього чоловіка, який щиро в неї закохався, тому вона запропонувала йому зареєструвати з нею шлюб і усиновити дитину; через нетривалий час дружина подала заяву про розірвання шлюбу та стягнення аліментів, а до цього часу вона взагалі перебувала в фактичному шлюбі з іншим чоловіком [5, с. 483].

Якщо один із батьків або інша особа самостійно, без згоди другого з батьків чи інших осіб, з якими на підставі закону або рішення суду проживала малолітня дитина, або дитя-

чого закладу, у якому правомірно проживала дитина, змінить її місце проживання, у тому числі способом її викрадення, суд за позовом заінтересованої особи має право негайно постановити рішення про відібрання дитини та повернення її за попереднім місцем проживання (ст. 162 СК України).

Як відомо, місце проживання малолітньої дитини, батьки якої проживають окремо, визначається (відповідно до ст. 161 СК України) за місцем проживання одного з них: або за погодженням між батьками дитини, або органом опіки та піклування чи судом. Причому ці органи мають брати до уваги ставлення батьків до виконання своїх батьківських обов'язків, особисту прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення. Вони не можуть передати дитину для проживання з тим із батьків, хто не має самостійного доходу, зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами, своєю аморальною поведінкою може зашкодити розвитку дитини. Тому, якщо жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, на вимогу баби, діда або інших родичів, залучених до участі у справі, дитина може бути передана комусь із них. А у виняткових випадках, якщо дитина не може бути передана жодній із цих осіб, суд на вимогу органу опіки та піклування може постановити рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу опіки та піклування. Суд чи орган опіки та піклування вирішує питання про місце проживання дитини виключно в інтересах дитини. Особа, яка самостійно змінює місце проживання дитини, діє всупереч вимогам добропорядної поведінки, яка б відповідала інтересам дитини та інтересам інших учасників сімейних правовідносин – осіб, які мають право на спілкування з дитиною (інший з батьків, рідні брати та сестри, дід, баба, прадід, прабаба).

Згідно з положеннями ч. 2 ст. 79 СК України за умови, якщо відповідач ухилявся від сплати аліментів, а позивач вживав заходів щодо одержання аліментів від відповідача, але не міг їх одержати внаслідок ухилення платника, суд може постановити рішення про стягнення аліментів одному з подружжя за минулий час (не більш як за один рік). У цьому разі недобросовісність одного з подружжя, яка проявляється в ухиленні від сплати аліментів іншому з подружжя, спричиняє стягнення аліментів за минулий час, тоді як за його добросовісної поведінки такого обов'язку на нього не може бути покладено. Таке саме змістовне наповнення має положення ч. 2 ст. 191 СК України: якщо

відповідач ухилявся від сплати аліментів на дитину, а позивач подасть суду докази того, що він вживав заходів щодо одержання аліментів з відповідача, то можуть бути стягнуті аліменти за минулий час (але в межах трьох років).

Вимогу про дотримання добросовісності втілено в конструкції ч. 8 ст. 177 СК України: неналежне виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини є підставою для покладення на них обов'язків відшкодувати завдану їй матеріальну шкоду та повернути доходи, одержані від управління її майном. Неналежне виконання батьками покладених на них обов'язків щодо управління майном є таким, що суперечить вимогам порядності, добрим намірам, дбайливості, а також максимально можливого сприяння інтересам дитини.

Висновки

Аналіз змісту СК України дає змогу виділити кілька груп сімейно-правових норм за способом утілення в них принципу добросовісності: по-перше, норми, які встановлюють вимогу добросовісної поведінки суб'єктів

сімейного права; по-друге, норми, які закріплюють правило поведінки, що відповідає вимогам добросовісності; по-третє, норми, які встановлюють презумпцію добросовісності учасника сімейних правовідносин; по-четверте, норми, які визначають наслідки недобросовісності у вигляді санкцій або інших правових наслідків.

Список використаних джерел:

1. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135.
2. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40–44. – Ст. 356.
3. Про внесення змін до Сімейного та Цивільного кодексів України: Закон України від 22 грудня 2006 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2007. – № 10. – Ст. 87.
4. Сімейний кодекс України : наук.-практ. комент. / [І.В. Жилінкова, В.К. Антошкіна, Н.А. Д'ячкова, В.Ю. Москалюк, Я.В. Новохатська]; за ред. І.В. Жилінкової. – Х. : Ксилон, 2008. – 855 с.
5. Гузь Л.Є. Судово-практичний коментар до Сімейного кодексу України / Л.Є. Гузь, А.В. Гузь. – Х. : Фактор, 2011. – 575 с.

В статье выделены способы воплощения принципа добросовестности в нормах семейного права Украины. Проанализированы нормы Семейного кодекса Украины, устанавливающие: требование добросовестного поведения субъектов семейного права; правила поведения, которые соответствуют требованиям добросовестности; презумпцию добросовестности участника семейных правоотношений; специальные правовые последствия для участника, который вел себя добросовестно; специальные правовые последствия недобросовестного поведения в виде санкций или иных последствий.

Ключевые слова: добросовестность, нравственные начала общества, презумпция добросовестности, принцип добросовестности.

In the article are determined ways of expressing the principle of good faith in rules Family Law of Ukraine. The principle of good faith in Family Law determines the establishment in Law: the requirement of good faith conduct subject Family Law; rights and responsibilities of family members that meet the requirements of good faith; the presumption of good faith by family legal relationships; special legal consequences for the participant who in some cases acted of good faith; special legal consequences of unfair conduct.

Key words: good faith, moral principles of society, presumption of good faith, principle of good faith.

